

DOSYA/GÖZLEM VE GÖRÜŞLER**KAPİTALİZMDE İŞSİZLİK:
TEMEL KAVRAMLAR ÜZERİNE**

Metin ÇULHAOĞLU*

Ortaya çıkışından bu yana bir üretim tarzı olarak kapitalizme ilişkin en derinlikli çözümlenmeleri yapan kişinin Marx olduğunu, kendilerini "Marksist" saymayanlar bile kabul edeceklerdir.

Marx'ın temel yapıtlarına, bu arada en başta *Kapital*'e aşına olanların önemli bir noktayı kaçırmış olmaları pek mümkün değildir: Marx'ın çözümlenmelerinde işsizlik, kendi başına temel bir kategori değildir. Marx, elbette işsizlikten ve işsizlerden söz eder; ama işsizleri ve işsizliği kuramsal olarak önceleyen, kapitalizme özgü çok daha temel bir kategori bağlamında: Nispi fazla nüfus. Başka bir deyişle, işsizlik olgusu, daha genel bir kategori olan "nispi fazla nüfusun" kendini ortaya koyuş biçimidir.

Nispi fazla nüfus ise, sermayenin kendi nesnel hareket yasalarının ürünüdür. Ayrıntılarına inmeden, basitçe açıklamaya çalışalım. Kapitalist üretim tarzında sermayenin genel formülü değişmeyen sermaye ile değişen sermayeden oluşur. Değişmeyen sermayeden kastedilen, üretim araçlarıdır. Makineleri, ham maddeleri ve diğer materyalleri içine alan bu öğeye "üretimin maddi faktörleri" de diyebiliriz. Bunları "değişmeyen" sermaye yapan, üretim süreci içinde tüketilmeleri ve bu tüketimle birlikte değerlerini herhangi bir değişme olmadan başka değerlere aktarmalarıdır. Örneğin, bir üretim aracının (değişmeyen sermaye) değerinin, üretilen herhangi bir ürüne aynen aktarılması gibi.

Buna karşılık, sermayenin "değişen sermaye" bölümünde durum farklıdır. Değişen sermayeden kastedilen emek gücüdür. Kapitalist üretimde emek gücünün sahibi işçi, üretim araçlarının değerini üretilen metanın değerine aktarırken, aynı zamanda kendi emek gücünün değerini aşan bir değer yaratır. Emek gücünün, sermayenin "değişen" bölümünü oluşturmasının altında yatan da budur.

Bu kısa açıklamaların ardından, sermayenin hareketinin temel yasasına geçebiliriz: Sermaye birikim sürecinde, sermayenin değişmeyen bölümü, değişen bölümüne göre (görece) daha hızlı büyür. Bunun anlamı açıktır: Kapitalizmde, emek gücüne olan talepteki artış, üretimin artış hızının gerisinde kalır. Bu içsel eğilim, aynı zamanda sermayenin hareketinin temel çelişkilerinden birini de oluşturur. Artı değer, dolayısıyla kar ancak değişen sermayeden elde edilebilir; oysa sermayenin hareketinin genel yasası, sermayenin değişmeyen bölümünün değişen bölümünden daha hızlı artmasıdır.

Sonuçta, bu oransızlık veya çelişki, kapitalist toplumlarda "nispi fazla nüfus" adı verilen bir kategoriye ortaya çıkarır. Burada bir noktaya dikkat edilmesi gerekir: Kapitalist toplumlarda "nispi fazla nüfus" işsizlik olgusunun kaynağıdır; ancak, buradan hareketle nispi fazla nüfus = işsizler gibi bir denkleme gidilemez. Nispi fazla nüfus, işsizleri de içeren, ama ondan daha kapsamlı ve dinamik bir kategoridir. Bu farklılık, bize, metodolojik olarak, işsizlik olgusunu nispi fazla nüfus bağlamında ele almanız gerektiğini göstermektedir. Nedenlerine kısaca eğilelim.

*Araştırmacı, Yazar

Nispi fazla nüfus, kapitalist üretim tarzına içkin, bu üretim tarzıyla birlikte hep varolan bir kategoridir. Kuşkusuz, nispi fazla nüfusun görece daraldığı veya genişlediği konjonktürler olabilir; ancak, kapitalizm var olduğu sürece bu kategorinin "sıfırlandığı" durumlar olamaz. O halde, işsizlik olgusunun nispi fazla nüfus bağlamı dışında kendi başına ele alınması durumunda, örneğin kapitalizmin "tam istihdamı" sağlayabileceği gibi bir yanılgı gündeme gelebilir. Oysa, kapitalist bir toplumda işsizliğin diyelim %2 gibi "az" sayılabilecek bir düzeye çekilmesi bile, nispi fazla nüfusun bu ölçüde eridiği anlamına gelmez. Dahası, işsizliğin gene yalıtık biçimde ele alınması durumunda, kapitalist bir toplumda, belirli makro politikalarla ve büyüme örneğiyle (örneğin emek yoğun sektörlerle ağırlık verilmesi, kamu sektörünün müdahalesi, istihdam ağırlıklı büyüme vb.) işsizliğin tamamen ortadan kaldırılabilmesi türü yanılgılara da düşülebilir. Az önce verilen örnekler, işsizliğin azaltılmasında kuşkusuz etkili olabilir. Ancak bunu kabul ederken önemli bir noktaya dikkat etmek gerekir: Bütün bunlar, nispi fazla nüfus içindeki açık işsiz sayısının azalmasına, o da belirli bir sınıra kadar katkıda bulunabilir.

Marx, kapitalizmi ve sermayenin hareket yasalarını çözümlerken, kapitalizmin belirli bir dönemini temel alıyordu. Örneğin, Marx'ın gündeminde, kapitalizmin çok daha sonraları deneyeceği "istihdama odaklı" Keynesçi politikalar elbette yer almıyordu. Dolayısıyla Marx, nispi artık nüfusun daralmasını veya genişlemesini, kapitalizmin kendi nesnel ve çıplak dinamikleri çerçevesinde ele almıştır.

Marx, çözümlerinde, öncelikle kapitalist üretimdeki genel daralma ve genişleme dönemlerine tekabül eden nispi fazla nüfus daralmalarından ve genişlemelerinden söz etmektedir. Daha sonra, nispi fazla nüfusun dört kategorisini tanımlamaktadır.¹

Birinci kategoriyi, nispi fazla nüfusun *yüzen* kesimi oluşturmaktadır. Bu kesimdekiler, kapitalist üretimin içinde bulunduğu dönemlere göre topluca istihdam olunurlar veya işten çıkartılırlar. Bu hareketlilik nedeniyle söz konusu kesim nispi artı nüfusun "yüzen" bölümünü oluşturur. Sonuçta, genişleme dönemlerindeki istihdamla nispi fazla nüfus görece daralır; durgunluk dönemlerinde ise işten çıkarmalarla veya işyerlerinin kapanmasıyla görece genişler.

İkinci kategori ise *potansiyel* fazla nüfustur. Örneğin, tarımda ve kentlerdeki küçük üretim alanlarında, sermayenin bu alanlara girişiyle (veya kentlerde büyük çekim merkezleri oluşmasıyla) açığa çıkmak (reel hale gelmek) üzere potansiyel fazla nüfus bulunur. Tarımın bu anlamdaki "potansiyeli" öteden beri bilinmektedir ve üzerinde çokça durulmuştur. Günümüze ve kentsel alanlara dönerek küçük bir örnek verecek olursak, özellikle büyük kentlerdeki mahalle bakkalların süper vb. marketler karşısında potansiyel bir fazla nüfus oluşturdıkları söylenebilir.

Üçüncü kategoride ise, verili bir anda aktif emek ordusunun belirli bir kesimini oluştursalar bile yakın

geleceği belirsiz olanlar, gelip geçici işlerde çalışanlar yer alır. Marx'ın sözleriyle "azami çalışma süresi ve asgari ücret bunların ayırt edici özelliğidir."²

Marx, "dördüncü" bir kategori saymasa bile, son olarak nispi fazla nüfusun en alt ve dışlanmış kesiminden söz etmekte, bu kesimi daha çok acımayı veya tiksinimeyi çağırıştırarak bir yaklaşımla "lumpenproletarya" olarak değerlendirmektedir.

Bu sıralamaların ardından bir noktayı tekrar vurgulayalım: Burjuva "işsizlik" kavramı ve yaklaşımları, yukarıda sıralananlardan yalnızca *birinci* kategoriye tekabül eder. İkinci ve üçüncü kategorileri dikkate almaz. Bu yüzden, burjuva işsizlik kavramı, salt işsiz sayısının artması veya azalması anlamında bir "dinamizm" taşır; bunun dışında, bu artış veya azalış üzerinde etkili olan diğer iki kategoriyi (potansiyel fazla nüfus ve gelip geçici, yarını belli olmayan işlerde çalışanlar) belirli bir bütünsellik ve dinamizm içinde hesaba katmaz.

Dikkat edilirse, Marx'ın sıraladığı nispi fazla nüfus kategorileri günümüz kapitalizmi için de tam tamına geçerlidir ve "işsizlik" analizlerinin bu kategorilere atıfla yapılması, analizlere geçerlilik ve gerçekçilik kazandıracak tek yoldur (örneğin, Türkiye söz konusu olduğunda, tekstil sektöründe çalışanların özellikle dış rekabet bağlamında "yüzer" fazla nüfus olarak görülmeleri; kırsal kesimden kopanların "potansiyel" fazla nüfusu oluşturmaları; enformel sektörde çalışanlar, evlerinde büyük şirketlere üretim yapanlar, vb.)

Nispi fazla nüfus ve işsizlik söz konusu olduğunda, sermayenin iki hareket biçimini (bunlar aslında bir bütün oluştursalar bile) birbirinden ayırt etmek önem taşır. Bu hareket biçimlerinden ilkinde, *sermayenin bakir alanlara girmesi* diyebiliriz. Örneğin sermayenin daha önce hiç denenmemiş, yeni bir üretimi başlatması, küçük ölçekten büyük ölçekli üretime geçmesi veya yepyeni bir coğrafyaya birtakım yatırımlar yapması, sermayenin bu anlamda *yayılmamasının* örnekleri olarak verilebilir. Ağırlıklı olarak sermayenin *yoğunlaşması* kavramıyla irdelenebilecek olan bu gelişme, kuşkusuz devresel bunalımlar vb. dışında ve görece *istihdam yaratıcı* yanıyla öne çıkar.

Ancak, sermayenin tek hareket biçimi bu değildir. Sermaye, bunun dışında, daha önce tam anlamda büyük ölçekli kapitalist üretim kapsamında yer almayan veya piyasa ilişkilerinin belirli ölçülerde dışında tutulan alanlara *girerek* de hareket eder. Yukarıdakiyle analogi olarak sermayenin *merkezleşmesi* kavramıyla irdelenebilecek bu gelişme ise, ağırlıklı olarak, *istihdamı daraltıcı* ve işsizlik yaratıcı yanıyla öne çıkar. Günümüzden örnekler vermek gerekirse, büyük uluslararası tekellerin geleneksel tarımsal üretime el atarak "sözleşmeli üreticilerle" bağlantı kurmalarına veya özelleştirmeler yoluyla eskiden kamu sektörünün tekelinde olan üretim ve hizmet alanlarına girmelerine atıfta bulunabilir.

Yukarıda söylenenlerden bir sonuç çıkarmak gerekirse, günümüzün işsizlik olgusunu, *görece daha ağırlıklı olarak*, sermayenin ikinci hareket biçiminin öne çıkmasıyla açıklamak mümkündür.

Sık sık kulağımıza çalınan retoriği bir yana bırakıp işin aslına bakmak gerekirse, kapitalizm, bir dönem diline doladığı "tam istihdam" hedefinde büsbütün havlu atmıştır. Keynesçi veya "refah devletçi" modelin geride kalmasıyla birlikte artık gündeme "tolere edilebilir işsizlik oranı" veya "işsizliğin azaltılması" türü söylemler damga vurmaya başlamıştır. Dahası, finans akışlarının olabildiğince serbestleşmesinden başka bir anlam verilmesi pek mümkün olmayan "küreselleşme" sonucunda belirli ülkelerde ve coğrafyalarda patlak veren krizler, tarihsel bir trend olarak işsizliğin yerleşikleşeceğini ve görece artacağını göstermektedir.³

Burjuva iktisatçıların, politikacıların ve uluslararası finans kuruluşlarının eskiden sıkça kullandıkları "tam istihdam" gibi kavramlardan geri basmalarının, günümüz kapitalizmine özgü bir başka olguyla daha ilişkisi vardır. Günümüzde, özellikle uluslararası finans kuruluşları, enflasyonun önünü kesme adına deflasyoncu (daralmacı) politikaların istihdamı genişletici politikalara tercih edilmesi gerektiğini savunmakta, ülkelere de bu politikaları dayatmaktadır. Daha açık bir deyişle, istihdamı özendiren genişlemeci kalkınma/büyüme politikaları, bu politikalar "enflasyonu da artıracaktır" gerekçesiyle reddedilmekte, bunun yerine enflasyonu belirli sınırlarda tutan daralmacı politikalar önerilmektedir. Burada kaygı duyulan, hiç kuşkusuz emekçi kesimlerin belinin enflasyonla daha da bükülmesi değildir; asıl kaygı duyulan, başta finans kesimi olmak üzere büyük sermayenin elindeki finansal varlıkların enflasyon nedeniyle değer kaybetmesi riskidir. Ayrıca, genişlemeci/istihdam yaratıcı politikaların kamu sektörünün ağırlığını ve harcamalarını zorunlu kılaacağı

bilinmekte, bu harcamaların getireceği açık finansmanın ise piyasalarda başta faiz hadleri olmak üzere sermayenin işine gelmeyecek dalgalanmalar yaratmasından çekinilmektedir.

Özetle, günümüz kapitalizmi, "tolere edilebilir sınırlar" ve benzeri ambalajlara soktuğu işsizliği, bu kez kendi vazgeçilmez gerçekliği olarak zımnen de olsa kabullenmekte, üstelik dayatmaktadır.

DİPNOTLAR

1 Bundan sonraki aktarımlar için bkz. Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, Çeviren: A. Bilgi, Sol Yayınları 1986, s. 658-662. (Not: akış aynı olmakla birlikte, çevirideki kavramlar yerine kendi tercih ettiğim kavramları kullandım M.Ç.)

2 *a.g.e.*, s. 660.

3 Örneğin, 1996-2000 döneminde dünyanın değişik bölgelerinde birçok ülke derin krizler yaşamıştır. Elde istatistik veri bulunan 9 kriz ülkesini (Brezilya, Filipinler, Endonezya, Kolombiya, Kore, Malezya, Meksika, Şili ve Tayland) kapsayan bir araştırmaya göre, bu ülkeler arasında, kriz sonrası istihdam oranının kriz öncesindeki oranı yakaladığı tek bir örnek bile yoktur. Başka bir deyişle, krizin atlatılmasından sonra (yerleşik deyimle "ekonomi rayına girdikten sonra") görülen işsizlik oranı, her örnekte, kriz öncesi işsizlik oranından daha yüksektir (bkz. World Commission on the Social Dimension of Globalization, "A Fair Globalization: Creating Opportunities for All", ILO 2004, s. 41, Şekil 14). Örneklenen ülkeler arasında Türkiye yer almamaktadır. Ancak, "rayına oturan ekonominin" istihdam getirmede olduğu sokaktaki yurttaşın bile iyi bildiği bir durumdur.